'Research Journey' International Multidisciplinary E- Research Journal
Vol. 1 Issue. 4
ISSN :2348-7143 (Online)
Oct. - Dec. - 2014

l|fLFkrhr f'k{k.k ifØ;rhy f'k{kdkph Hkfedk

vkLrhd Vh- eqxekM
vFk'kkL= foHkkx iie[k]
Jh Kkus'k egkfo|ky;]uojxko
ft- pnii]j] egkjk"V] Hkkjr

f'k{k.k ifØ;k gh fo|kFkh] ikyd o f'k{kd ;kP;k l;Dr dk;kru pkyr vlyh rjh f'k{kd gk fo|kFkh o ikyd ;kuk tkM.kkjk nok vkg- dkj.k f'k{kd gk Lor% fo|kFkh o ikyd ;k nkUgh Hkfedr vlrk- f'k{kdk toGhy ekrân; dk;'khy vlko- f'k{kd gk v[kM fo|kFkhp vlkok- R;kyk ikB;iLrdkrhy v{kjkuk vk;"";kP;k iLrdkrhy v{kj ykokoh ykxrkr- r0gkp fo"k; fo|kF;kP;k ipuh iMr vlrk- f'k{kdkph [kjh 'kDrh gh R;kus ikIr dyY;k KkueRrr vlr- ;kpk folj iMrk dkek u;- rk fueG] lek/kkuh] ftKklq] Kkuh] fu"dyd rlp ekg] dke] Øk/k ;k fodkjkiklu vkfylr vlkok- lektkrhy u0;k fi<hrhy fo|kF;ke/;s lkeF;l vkgp ijr R;k lkeF;kyk ;kX; fn'kk nou food'kDrh] furheY;] LoHkheku] n'kkfHkeku ;kph tkM n.;kps dk;l f'k{kdkykp djkos ykx.kkj- ;klkBh ikyd o f'k{kdkuh fo|kF;kuk lLdkjkps /kM n.;kis{kk Lor%p vkpkj fopkjkr lLdkjh oru vxhdkj.k egRokps vkg-

शिक्षण हे सामाजिक क्रांती घडवून आणण्याचे मुख्य स्त्रोत आहे. शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी भारतात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, अण्णाभाऊ साठे, राजर्षी शाहू महाराज, रविंद्रनाथ टागोर या समाज सुधारकांबरोबरच शासकिय स्तरावरुन काम करण्यात आले. गावोगावांत शिक्षक सम्राटांनी शाळा काढल्यात. शाळा, विद्यार्थी व त्याची निकड भागविण्यासाठी असंख्य शिक्षक वर्ग तयार झाले. वर्तमान काळात विद्यावंचीत वर्गाला अक्षर ओळख, विषयांची तोंड ओळख व परिक्षांच्या कासोटीतून उत्तीर्ण होण्यासाठी कोचिंग क्लासेस, टयूशन क्लासेस, गुरुकिल्ल्या, नोटस, पर्यावेक्षकांची खातेदारी, शब्दांचे चोरटे व्यवहार अशा प्रकारे कमी प्रयत्नात शिकविण्याचे उद्योग सुरु झाले आहे.

मानवी जीवनात शिक्षण प्रक्रिया ही जन्मापासून सुरु होत असते. आई ही माणसाची पहिली व सर्वश्रेष्ठ गुरु होय. आईच्या संस्कारातून अनेक पिढया घडतात. त्या पुस्तकी किंवा शाब्दीक शिक्षणातून नव्हे तर आचरणाच्या आदर्शातून. आईची मुलांना जन्म देण्याबरोबरच त्यावर आचार विचारांचे संस्कार करण्याची सवय धावत्या जगात कमी कमी होत आहे. म्हणून मुलांना आई–वडीलांपेक्षा मुले सांभाळणाऱ्या 'आया' आपल्याशा वाटू लागल्या आहेत. यातून पालक व शिक्षकांपुढे आव्हान निर्माण झाले आहे. समाजात घडत असलेल्या निष्ठ–अनिष्ठ घडामोडींचा अनिष्ठ परिणाम कोवळया मनावर बिंबत आहे. पालक व शिक्षक यांच्यापुढे मुलांना संस्कारांची माहीती देण्याचे आव्हान नसून ते संस्कार मुरवलेले आचरण त्यांच्यासमोर उभे करण्याचे आहे.

'शिक्षण' या संकल्पनेकडे केवळ शाब्दीक दृष्टीकोणातून बघितले जाते. या शाब्दिक शिक्षणाने समाज मुलांकडून अनेक प्रश्नांची सोडवणूक करण्याची आशा करतो परंतु वास्तवात यातूनच द्वेश, मत्सर, आत्महत्या, स्वार्थभाव, मुल्यऱ्हास, व्यसनाधिनता, बेरोजगारी अशा नव्या समस्या उद्‌भवत आहेत.

'शिक्षण' हे मानवाला पुरुषार्थाने जीवन जगण्याचे सामर्थ देणारे असणे आवश्यक आहे. यासाठीच गीतेने ज्ञान संपादनाच्या तीन पायऱ्या सांगीतल्या आहेत. प्राणिपात, परिप्रश्न व सेवा. प्राणिपात म्हणजे नम्रता, परिप्रश्न म्हणजे पुन्हा पुन्हा प्रश्न विचारुन ज्ञान दृढ करणे व सेवा म्हणजे गुरुची सेवा होय. गुरुच्या आणि वृध्दांच्या सेवेतून प्रगल्भ व उन्नत करणारे शिक्षण मिळते. गुरु व वृध्द हे पुस्तकांच्या आधारे शिकवित नाहीत प्रत्यक्ष जगण्याच्या अनुभवाच्या आधारे शिकवित असतात. अनुभव व ज्ञान वेचून त्यांच्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षण शिकण्यासारख्ये असते. गुरुच्या अंगीकृत कार्यात सहभागी झाल्यास त्यातून विज्ञान सुध्दा मिळते. भौतिक सृष्टीची माहिती म्हणजेच ज्ञान होय. या सर्वांच्या मुळाशी असलेली आत्मतत्वाची ओळख म्हणजे विज्ञान. शिक्षणाचा खरा उद्‌देश आत्मज्ञान मिळवणे हे असते. आत्मज्ञान हे प्रत्यक्ष अनुभवाव्दारे मिळत असते. शिक्षण ही संयुक्त प्रक्रिया आहे. शिक्षण ही विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यात नेहमीच चालणारी क्रिया असते. भारतात कोणत्याही भाषेत शिकविणे या अर्थाचा शब्द नाही. शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी एकच शब्द अनुभवास येतो तो म्हणजे 'शिक्षण' होय.

शिक्षण म्हणजे माहिती मिळविणे नव्हे, माहिती व ज्ञान यात भेद आहे. पंचेंद्रियांच्या सहाय्याने सृष्ट पदार्थाचे होणरे आकलन म्हणजे माहिती होय. माहीती ही बाहय शिक्षणाशी संबंधीत आहे. ज्ञान प्राप्त करावयाचे असेल तर भगवंताने अर्जूनाला कूरूक्षेत्रात गीता सांगीतली तेव्हाच ती त्याला कळली व पचली. जीवनाला सतेज कळणारे शिक्षण हेही कुरूक्षेत्रातच कर्म करीत असतांना दिले जावे. ते तेथेच उपयोगात आणता येते म्हणून लगेच ते आयुष्याचा भाग बनून जाते. त्याचा विशिष्ट अभ्यास करावा लागत नाही. अशा वेळी ज्ञान हे आतून स्मरण केले जाते. म्हणूनच माहिती ही अल्पायुषी असते. परंतु ज्ञान मात्र चिरकाल पर्यंत संस्काराचा भाग बनून जीवनात तेवत असते शिक्षणाने विद्यार्थ्यांना माहिती प्राप्त होते. परंतु त्या माहितीचा उपयोग केव्हा, कुठे, व कसे करावे हे ज्ञात नसते. यासाठीच आत्मशिक्षण महत्वाचे आहे. ही बाब लक्षात घेउन विनोबा भावे, महात्मा गांधी, यांनी आत्मशिक्षणाशी संबंधीत असलेल्या शिक्षण पध्दतीचा स्वीकार केला. यातून स्वावलंबन व आत्मनिर्भता निर्माण करणारी परीक्षा पध्दती परिवर्तनशिल बनविणे अत्यावश्यक आहे.

'मिशन २०२०' मध्ये भारत जागतिक पातळीवर विकसीत देश म्हणून यशस्वी करावयाचे असेल तर शिक्षण हे महत्वाचे साधन आहे. लोकसंख्या ही नेहमीच समस्या नसते. परंतु लोकसंख्येच्या हातांना नेहमीच काम देणे आवश्यक आहे. भारतातील तरूणांना नितीमूल्याच्या शिक्षणाबरोबर स्वावलंबन व अत्मनिर्भरता अशी

क्षमता निर्माण करणारे शिक्षण आवश्यक आहे. म्हणून शिक्षण क्षेत्र हे विशिष्ट राजकरणी, संस्थानिक व प्रशासकीय वर्गाच्या मक्तेदारीचे न राहता त्यावर समाजाची मालकी व हीत जोपासणारे तंत्र विकसीत झाले पाहीजे. मुलांमध्ये बीजांसारखीच उगवण शक्ती असते. बीजांना जमिनीतून उगवणारा अंकुर हा जिवंत व स्वयंसिध्द असतो. त्याला हवा, पाणी, खत, मळणी असे अनुकूल वातावरण देण्यासाठी माळयाजवळ वात्सल्य असावे लागते. तशीच वत्सलता, जबाबदारी समाजात व शिक्षकांत असली तर ही रोपे आनंदाने डोलू लागतील. उगवतांना, उगवल्यावर, फुलेफळे येत असतांना त्यांच्याशी कसे वागावे, व्यवहार कसे करावे याविषयी रोपटेच माळयाला शिकवित जात असतात.

विद्यार्थी म्हणजे जो विद्यार्जन करण्यासाठी लढत आसतो. मनुष्य आयुष्यभर विद्यार्थीच असतो. मुर्ती ही दगडामध्ये दडलेली असतेच तिला कैद करणारे बंधने हातोडा छिन्निच्या साहाय्याने काढून टाकणे हेच शिल्पकाराचे कार्य आहे. शिल्पकारांना मात्र ती मूर्ती कशाची आहे हे हेरण्याची दृष्टी असावी लागते. प्रचलीत शिक्षणाने आजचा विद्यार्थी खोटया ज्ञानाचा आव आणून समाजामध्ये वावरत असला तरी त्याला स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचा आत्मविश्वास सबळता व क्षमता आलेली नाही. परिणामी तो पोटासाठी पराधिन झालेला दिसून येतो. आजच्या युगातही अर्जुनासारखे युध्दात शंका कुशंकांचे प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. कुरूक्षेत्रात भीष्म द्रोणाला मी कसे मारू? असे द्वेश दर्शविणारे प्रश्न विचारण्यापेक्षा मी भीष्म द्रोणशी कसा लढू असे प्रश्न अर्जून विचारत नाही. शिष्याच्या हातून पराजीत होणे यात गुरूचे समाधान असते पण शिष्याच्या हातून मृत्यू व्हावा असे कोणत्याही गुरूंना वाटत नाही. शिक्षकात असलेले दोष, त्याचे वर्तन, ज्ञान, आचार–विचार, यावर दोषारोपण करून विद्यार्थी वर्ग आपल्या जबाबदारीपासून परावृत्त होण्याचा प्रयत्न करीत असतो. स्वत:तील शंका व अज्ञान लपवण्याचा सतत प्रयत्न करतो. पदवीच्या अलंकाराने ग्रासलेला असून तो इतरांनाहीन दाखवण्याचा प्रयत्न करतो. vkt fo|kFkh ikyd o f'k{kd gs f'k{k.k {ks=krhy i.k ?kVd vkRel[kP;k orGkr ?kkVkGr vkgs- ikY;kP;k l[kklkBh Hkkfrd lqiRrh] lk/kus xkGk d:u Bo.ks ,o<p vkiys drO; ikyd ekurkr- fo|kF;kP;k fodklklkBh u0gs rj R;kP;k lks;hlkBh lkgk¸;Hkqr gks.ks gsp vkiys drO; vlY;kps f'k{kd ekurkr- ikyd o f'k{kd gh vkiY;kyk l[klks;kh miyC/k d:u ns.kkjs lk/kus gksr vls fo|kFkh letr vkgsr- v'kk Hkkxoknh lghrqu ckgsj iM.;klkBh f'k{k.k ifØ;srhy lo ?kVdkuk vkivkiyh drO; o R;kpk ifj.kke ;koj xkfHk;kus y{k o/k.ks vko';d vkgs-

शिक्षण प्रक्रियेत परीक्षा हा महत्वाचा टप्पा असतो. ज्ञानाचे अवलोकन तपासून पाहण्यासाठी मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी परीक्षा ही आवश्यक आहे. परंतु परीक्षेवर आधारित असलेली शिक्षण पध्दती स्मरण, शब्दरचना, पाठांतर, तीन तासांचे नियोजन व प्रश्नांचा योगायोग, पर्यावेक्षकांची संशयापद भूमिका,

'Research Journey' International Multidisciplinary E- Research Journal
Vol. 1 Issue. 4
ISSN :2348-7143 (Online)
Oct. - Dec. - 2014

विद्यापिठांतील गुणपत्रिकेतील घोटाळे यातून विद्यार्थ्यांचे खरेच मूल्यमापन होते का? विद्यापीठाने घेतलेल्या परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या गुणपत्रिकेतील विषयांचा विद्यार्थ्यांच्या जीवनात उपयोग होतो का? त्याच्या कौशल्यात वाढ होतेय का? याचे उत्तर प्राप्त होत नाही. fo|kihBkP;k ijh{kk g;k iqLrdkrhy 'kCnkoj vk/kkjhr vkgs- x.krkyhdsr v0oy ;s.kkjs fo|kFkhZ thoukps iz'u lksMfo.;krgh v0oy vlrkr vls ekurk ;sr ukgh- 'kCn iqLrdkr vlrkr R;kpk vFkZ vk;q";kr vlrks- Kkukps lkdkj Lej.k 'kDrhi{kk orZukoj gks.ks vko';d vkgs- R;klkBh 'kCnkai{kk 'kCnkP;k vFkkZoj vk/kkfjr ijh{kk vko';d vkgs- मानवी जीवनात येणाऱ्या विद्यालयीन व महाविद्यालयीन परीक्षा या एक चतुर्थांश वयातच संपून जातात. त्यानंतरही मानवी आयुष्य शिल्लक असते. शिल्लक आयुष्यतील अनेक परीक्षा हया अभ्यासक्रम, वेळ, वेळापत्रक या चौकटीत बसणाऱ्या नसतात. महाविद्यालयीन परीक्षांमध्ये हमखास यशाची खात्री देणारे साधने कुचकामी ठरतात. आयुष्याची परीक्षा स्वबळावर दयावी लागते त्यात दुसऱ्याची नक्कल करता येत नाही, पर्यवेक्षकाला लाच देता येत नही, दुसऱ्याचे पाहून लिहीता येत नाही. अशा परीक्षांमध्ये विद्यार्थ्यांना स्वबळावर आत्मनिर्भरतेने यशस्वी होता येईल अशी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे भारताच्या विकासासाठी आवश्यक आहे. परीक्षा पध्दतीत बदल करून विद्यार्थ्यांना परीक्षानिष्ठ न ठेवता ज्ञाननिष्ठ बनविता येईल यासाठी नवी संहिता निर्माण करण्यासाठी साने गुरूजी, महात्मा गांधी, रविंद्रनाथ टागोर व विनोबाजींच्या शिक्षणा विषयीच्या कल्पना प्रत्यक्षात आणाव्या लागतील.

शिक्षण प्रक्रियेतील 'शिक्षक' हा महत्वाचा घटक आहे. पुरातन काळापासून ते वर्तमान काळापर्यंतच्या प्रत्येक युगात व समाजात शिक्षकाचे स्थान श्रेष्ठ राहीले आहे. शिक्षक हा विद्यार्थी व समाज यातील दुवा असतो. शिक्षकाला शिक्षणाबरोबरच विद्यार्थ्यांशी शिक्षक, पालक व मित्र अशा तिहेरी भूमिकेत काम करावे लागते. समाजात रूढ असलेल्या अनिष्ठ व अनैतिक मूल्यांपेक्षा स्वत:ला नेहमीच वेगळे ठेवावे लागते. शिक्षकाला विद्यार्थ्यातील गुण दोषाची ओळख करण्याची क्षमता निर्माण करून दयावी लागते. परंतु वर्तमान काळात शिक्षक वर्गच समाजतील किचडात एकरूप झालेला आढळतो. त्याला स्वत:ला कमळासारखे किचडात राहून त्यापेक्षा वर राहता येत नाही. त्यामुळेच समाजरचनेतील शिक्षकांची भूमिका संशयास्पद होत आहे.

शिक्षकालाच गुरू, आचार्य व मार्गदर्शक अशा विविध उपाध्यांनी संबोधीत केले आहे. शिक्षक पुस्तकी शिक्षणातून हुशार विद्यार्थी तयार करतो. शहाणा विद्यार्थी तर रचनात्मक उपक्रमांतून माणूस तयार करण्याचा प्रयत्न करीत आसतो. प्रत्येक शिक्षक हुशार विद्यार्थी घडवण्याचा प्रयत्न करतो परंतु शाहणा व चांगला माणूस घडविण्यासाठी सामर्थ्यवान शिक्षक असावे लागते. शिक्षकाला स्वत:तील शिकलेपणाची, वरिष्ठपणाची व निरर्थक अहंकाराची भावना बाजूला ठेवून सर्वसामान्यासोबत अनवाणी पायाने मार्गामध्ये फिरणे आणि उपकारकर्त्याचा आव सोडून नम्र भावनेने जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. असे केल्यावरच शिक्षकाला

आपल्यातील उणिवांचे ज्ञान होईल त्यांच्या जीवन पध्दती पाहून आपणही उपकृत व उन्नत झाल्याचा आनंद विद्यार्थ्यांना मिळवता येईलै.

बाजारव्यवस्थेचा स्वीकार केल्यानंतर शिक्षण क्षेत्रातही बाजारू व्यवहार होऊ लागले आहेत. शिक्षकही शिक्षण क्षेत्राला आपल्या उपजिविकेचे आणि सुख सोयीच्या भैतिक साधनांचा विकास घडवून आणण्याचे माध्यम समजू लागले आहेत. होतकरू, हुशार आणि नियमित अभ्यासू विद्यार्थ्यावर प्रेम न करता त्याच्या उत्पन्नात वाढ करण्यास हातभार लावणाऱ्या विद्यार्थ्यावर शिक्षक आपली उदार भावना व्यक्त करू लागला आहे. 'मातृहृदय' हाच खरा शिक्षकांचा धर्म असतो. परंतु शिक्षकांजवळील मातृहृदय नष्ट होऊ लागले आहे. शिक्षक हा अखंड विद्यार्थीच असावा. त्याला आयुष्याच्या पुस्तकातील अक्षरे सांगावी लागतात. तेव्हाच विषय विद्यार्थ्यांच्या पचनी पडत असतो. शिक्षकाची खरी शक्ती ही त्याने प्राप्त केलेल्या ज्ञानमत्तेत असते याचा विसर त्याला पडू नये.

शिक्षक, गुरूजी व गुरू अशा उपाध्या शिक्षकाला दिल्या जात असल्या तरी गुरू व शिक्षकांमध्ये फरक करता येतो. आई ही गुरू असते, शिक्षक नाही. शिक्षक हे शरीराबददलचे ज्ञान देतो तर गुरू हा आत्मवस्तुचा प्रत्यय घडवून देतो. शिक्षक विद्यार्थी घडवून देतो तर गुरू शिष्याच्या ज्ञानामध्ये परिवर्तन घडवून आणतो. आपण विद्यार्थी बनावे की शिष्य बनावे याविषयी आपल्या धर्मग्रंथांनी मार्गदर्शन केले आहे. आपण निवडलेल्या पर्यायावर शिक्षणाची व्यापकता निर्धारीत होत असते. शिक्षकांना आपल्या विद्यार्थ्याप्रती व समाजाप्रती असलेली जबाबदारी स्वीकारण्याचे भान ठेवावे लागते. ज्यांना याचे भान ठेवून जगायचे असेल त्यांनीच या व्यवसायात यावे. याक्षेत्राला बाजारू व्यवस्थेशी जोडले जाऊ नये.

शिक्षण क्षेत्रात संशोधनाला विशेष महत्त्व आहे. संशोधनामुळे शिक्षण क्षेत्रातील अंतर्भूत समस्याची विस्तृत चर्चा होत असून त्यावर उपाययोजना करणे सोपे जाते. समाजाच्या विकासासाठीच संशोधन हे आवश्यक असते. परंतु भोगी व भौतिक सुख सोयीच्या विकासात गुंतलेल्या संशोधकांची वाढ ही शिक्षण क्षेत्रापुढे नवे आव्हान निर्माण करीत आहे. संशोधन पूर्ण होताच स्वत:ला वाङमय पंडीत समजतात किंवा आचार्य पदवी लावण्यात संशोधक धन्य मानतात. परंतु त्यानंतरही जबाबदारी वाढते. याकडे दुर्लक्ष करतात. विनोबाजींच्या मते विषयाचा सखोल व सर्वांगीण अभ्यास करून त्याबद्दल वस्तुनिष्ठ मार्गदर्शन करण्याची क्षमता फक्त आचार्यामध्येच असते. शिक्षकाने आचार्य बनण्याचा प्रयत्न करावा. शिक्षक व आचार्य यात फरक असतो. शिक्षक विद्यार्थ्यांना नेमलेला अभ्यासक्रम शिकवून अभ्यासविषयक समस्या सोडवितो व परीक्षांत उत्तीर्ण होण्यास सहकार्य करतो. परंतु त्यांच्या जीवनात उद्‌भवणाऱ्या समस्यांची सोडवणूक करण्याची जबाबदारी तो स्वीकारत नाही. आचार्य आचाराशी संबधीत जीवनउपयोगी शिकवण देतो. पुस्तकाच्या आधारे शिकविलेले परीक्षेनंतर विसरले जाऊ शकते. परंतु आचरणाच्या आधारे शिकवलेले जीवनभर विसरता येत नाही. पुस्तकी ज्ञानाने

ISSN :2348-7143 (Online)
Oct. - Dec. - 2014

परीक्षांत उत्तीर्ण होता येते. आचार शिक्षणाने सुसंस्कृत व स्वयंपूर्ण नागरीक तयार केले जातात. माणसाला साक्षर करणारे शिक्षण शिक्षक देतात तर जीवनाचे सार्थक करणारे शिक्षण आचार्य देतात. आचार्य बनण्यासाठी तीन निष्ठा महत्वाच्या असतात ज्ञाननिष्ठा, समाजनिष्ठा व विद्यार्थीनिष्ठा असावी. शिक्षकाने आपल्या अध्यापन विषयावर प्रेम करून नवनवीन माहिती प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्नरत असावे. त्यासाठी वाचन संस्कृती रूजवावी. ज्या विद्यार्थ्यांना शिकायचे आहे त्या बद्दल प्रेम असून विषय त्यांना सहज समजेल याविषयीची तळमळ त्यांच्या अंगी असावी. आपल्या विद्यार्थ्यांच्या जीवनाबद्दल व व्यक्तीमत्वाबद्दल कुतुहल राखावे. समाजापुढे उद्भवणाऱ्या आपल्या विषयाशी संबंधी समस्यांचे योग्य अभ्यास व चिंतन करून वस्तुनिष्ठ मार्गदर्शन करावे.

f'k{k.k {k=krhy f'k{k.k ifØ;k gh fo|kFkh ikyd o f'k{kd ;kP;k l;Dr dk;kru pkyr vlyh rjh f'k{kd gk fo|kFkh o ikyd ;kuk tkM.kkjk nok vkg- dkj.k f'k{kd gk Lor% fo|kFkh o ikyd ;k nkUgh Hkfedr vlrk- परंतु तो निर्मळ, समाधानी, जिज्ञासू, ज्ञानी, निष्कलंक तसेच मोह, काम, क्रोध या विकारांपासून आलिप्त असावा. समाजातील नव्या पिढीतील विद्यार्थ्यांमध्ये सामर्थ्य आहेच परंतु त्या सामर्थ्याला योग्य दिशा देवून विवेकशक्ती, नितीमूल्य, स्वभीमान, देशाभिमान याची जोड देण्याचे कार्य शिक्षकालाच करावे लागणार. यासाठी पालक व शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना संस्काराचे धडे देण्यापेक्षा स्वत:च आचार विचारात संस्कारी वर्तन अंगीकारणे महत्वाचे आहे. 'शिक्षक' हा समाजाचा आरसा आहे. आरश्यावर धुळ असेल तर......

त्यासाठी स्वच्छता अभियान शिक्षण क्षेत्रात राबविणे अत्यावश्यक आहे, तेव्हाच भारतीय संस्कृतीला जगामध्ये पुन्हा वैभव प्राप्त करण्याची यशस्वीता गाठता येईल.

संदर्भ:

१. बापट वसंत, ' धडपडणाऱ्या मुलांचे साने गुरूजी', साधना प्रकाशन पुणे.

२. मानसहंस, 'महापुरूषो की सुक्तियॉं', हिंद पॉकेट बुक्स प्रा.लि. दिलशाद गार्डन दिल्ली.

३. शर्मा विश्वमित्र, ' संपूर्ण चाणक्य नीति' मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली.

४. प्राचार्य भोसले शिवाजी, 'जागर' अक्षरब्रम्ह प्रकाशन पुणे.

५. प्रा. शेवाडकर राम, 'शिक्षकांचा धर्म', कौस्तुभ प्रकाशन, नागपूर

६. सावरकर स्व. सुदाम,मूळ संपादक 'ग्रामगीता' श्री लक्ष्मण भाऊ नारखेडे, संचालक, अध्यात्म केंद्र, श्री गुरूदेव आत्मानुसंधान टेकडी,जि. चंद्रपूर

७. 'समग्र श्री गुरूजी' खंड ११, भारतीय विचार साधना, पुणे

८. उमाळे दत्तात्रय, मराठी रूपांतर 'चाणक्य नीति', अमित पॉकेट बुक्स, जालंधर